
egy tétel nehézségei

GÜMÖRI GYÖRGY

Kevés magyar regény vált ki éles vitát napjainkban, ösztönöz határozott kritikai állásfoglalásra. Előfordult ugyan ez a hatvanas évek elején és derekán, amikor gyors egymásutánban három olyan mű látott napvilágot, amiktől nemcsak a magyarországi szellemi élet élénkült meg, de az olvasók is tűzbe jöttek: Fejes „Rozsdatemető”-je, Cseres „Hideg napok” és Sánta Ferenc „Húsz óra” című, aránylag kis terjedelmű regényei. Mindegyiket más-más okokból, más megfontolások vagy előítéletek alapján támadták s vitatták — mindháromnak megvolt az a közös tulajdonsága, hogy lényeges kérdést érintettek, s a körülöttük meginduló vita hozzásegített a magyar társadalom újabbkori történetének megértéséhez és pontosabb megrajzolásához. Bizonyos dolgokról, meglehet, 1964-ben még nem lehetett teljesen nyíltan, kertelés nélkül beszélni; mégis, akik elolvasták a szóban forgó műveket, tudták, mit szeretnek vagy kárhoznak bennük.

Ilyen „önismereti” mélyfúrásra a hetvenes évek magyar regényteremtése ez ideig nem nagyon adott alkalmat. Úgy tetszik, a kérdéses súlypontja a szépirodalomról áttevődött a szaktudományokra, nevezetesen a szociológiára és az újabb kori történelemre. Ennek a súlyponteltolódásnak köszönhetjük Nemeskürthy szakszerűen, de szépirodalmi eszközökkel megírt könyvét a második világháború magyar szempontból egyik legtragikusabb eseményéről (*Requiem egy hadseregért*) s hovatovább azt is, hogy egy Konrád György nevű gyakorló szociológusról kiderült, hogy kitűnő író. Első regénye, a *Magvető* által 1969-ben kiadott „A látogató” fontos emberi dokumentum és jelentős írói tett volt: első ízben nyúlt valaki a háború utáni Magyarországon a „társadalomalatti” emberek életéhez ilyen magától értetődő, kegyetlen őszinteséggel, első ízben kovácsolt össze mai magyar író társadalmi tényekből, lélektani lehetőségekből és emberi indulatokból ilyen hőfokon általános érvényű irodalmi szöveget. Konrád könyve azonban talán éppen tagadhatatlan írói erényei és univerzális „modellépítő” jellege miatt nem keltett olyan vitát, mint mondjuk a „Hideg napok”, mert Konrá-

dot lehet szeretni vagy nem szeretni, de víziójával *vitatkozni*, annak szuggesztivitását és művészi érvényét tagadni aligha lehet.*

Mindez csak bevezetőül, de talán nem egészen felesleges, mert folyamatot s összefüggéseket jelző bevezetőül szolgált a további fejtegetéshez. Aminek tárgya és célpontja Sükösd Mihály új regénye, a „Vizsgálati fogság” (Szépirodalmi, Budapest, 1973). Rövid, nem egészen kétszáz oldalas regényről van szó, amit figyelemreméltó, bár bizonyos értelemben elhibázott vállalkozásnak s ugyanakkor a magyar regény jelenlegi útkeresésére és nehézségeire jellemző műnek tartok. Olyannak tehát, amellyel érdemes részletesebben foglalkozni.

Sükösd alap gondolatát így summázhatnánk: adva van századunk magyar történelmének több felvonása, nyomasztó drámája, Magyarország részvétele a második világháborúban. Azért, hogy ez a színjáték valószínűtlen ötletek és tévedések vígjátékából véres kimenetelű tragédiává fajult, valaki és valakik felelősek — elsősorban a Horthy-rendszer politikusai. Mi lenne, ha egyetlen alakba sűríténénk bele a kései Horthy-rendszer vezető állami tisztviselőinek tevékenységét, gondolkodásmódját és ezen keresztül lepleznénk le egyrészt magának az államszerkezetnek a tarthatatlanságát, másrészt az „életmóddá lett hamis tudatot”? S nehogy alapvetően egysíkú alakot csilánjunk ebből a politikusból, ne csak az elgondolásai és eredményei közötti szakadékot mutassuk meg, hanem keltsünk iránta némi rokonszenvet is azáltal, hogy nemcsak hatalmon (és akkor is árnyaltan), hanem azonkívül, háború utáni letartóztatásában is meghallgatjuk, belevilágítunk, amint éppen népbírói tárgyalására készül. (Innen a regény kevésbé jellemző címe; ennél alighanem találhatóbb lett volna Sükösd első, ideiglenes címe, az „Egy államférfi nehézségei”). Ha ugyanis bukott politikusunk meg van győződve arról, hogy mások még rosszabbul forgatták volna az állam kormánykerékét, ha úgy érzi a háború alatt, amibe geopolitikai okból Magyarország ügyis belesodródott volna, ő csak mentette, ami még menthető volt, vagyis nem volt Hitler-párti, csak a magyar nemzeti érdekeket szem előtt tartó horthysta államférfi, talán ebben is van valami igazság? Sükösd főhőse magánemberként nem különösebben ellenszenves, sőt egy-egy villanásnyira még rokonszenves is; de az író tétele itt nem is az, hogy dr. Szapáry Imre, Magyarország miniszterelnöke (1935-től? vagy 1938-tól?) 1944 októberéig eleve hitvány hazááruló, elvtelen csibész, hanem — ellenkezőleg! — hogy olyan művelt és okos államférfi, akit az általa képviselt rendszer gerinctelensége és hitványsága tesz „objektíve” gazemberré, háborús bűnössé és juttat végső soron akasztófára.

Fenti tételét a „Vizsgálati fogság” írója ügyesen, ötletesen, elegánsan, s általában kitűnő stilustechnikával igyekszik elfogadtatni az olvasóval. Egyik ötletéből például kiviláglik, milyen ravasz belpolitikát folytat Szapáry, milyen remekül egyensúlyoz a németbarát jobboldal és az angolbarát liberális-konzervatív érdekcsoportok között, s hogy végtére egyensúlyozó manőverei ellen még a németeknek sincs különösebb ellenvetésük, mert úgy érzik, a lényeges dolgokban ügyis kezük-

* „A látogató” ez év elején jelent meg New Yorkban THE CASE WORKER címen; az amerikai kritika egyöntetű elismeréssel fogadta. Irving Howe neves baloldali kritikus „jelentős teljesítményként” méltatta, hozzátéve: „ez a könyv megmutatja, hogy a nyelv változatlanul a legnagyobb emberi erőforrás”.

ben tartják a miniszterelnököt és Szapáryval könnyebben, simábban tudnak dolgozni, mint szűk homlokú, odaadástól lihegő gyülevész híveikkel. Egy másik ötlet Szapáry karrierjének egy különös epizódját tágítja ki egyetemes érvényű látomássá: a magyar zsidókat marhavagyonokban deportálják Németországba, és Szapáry (aki akkor éppen lemondott, hogy nem sokra rá megint elvállalja a miniszterelnökséget) egy nyugat-magyarországi vasútállomáson felnyitattja az egyik szerelvényt, elszörnyed a látottaktól, és elkezd töprengeni, mi lenne, ha maga is beszállna az egyik vagonba, fizikai szolidaritást vállalna a fajüldözés áldozataival. Ez a részlet egyébként (147–154. oldal), ahol a volt magyar miniszterelnök az azonosulás lehetőségét fontolgatja az emberi közösségből kitzított deportáltakkal (ami nem jelenti azt, hogy meg is tudja akadályozni deportálásukat), lélektanilag nem túl meggyőző, és Konrád hatására vall, „A látogató” félelmetes azonosulási vízióját idézi. Ugyanakkor íróilag, stílusszempontról ez a részlet kitűnően „ül”, önmagában, a regényből kiemelve is megállja a helyét. S a regény tele van ilyen vagy ehhez hasonló, jól felépített, szabatosan körülíró és fokozó, meggyőzően érvelő, okosan, szenvedéllyel vagy szenttelenül értelmező szövegekkel. Egy-egy részlet olvasásakor szinte megfellekedünk az alaptétel valószínűségének problémájáról.

Ez ugyanis a bökkenő. Az alaptételben van a hiba, abban, hogy Sükösd *modellt akar teremteni*. Szociológiai megközelítéssel, de írói eszközökkel. És hiába csillognak az eszközök, ha a kísérlet nem sikerül, ha a főhős szintetikus, műanyag ember benyomását kelti. Illetve két főhős van: az egyik él, és zenét hallgat, katonatisztekot fogad, és imádkozik, vidéki gyermekotthonot és szanatóriumot látogat, Rudnó gróffal tárgyal, és a német követtel alkudozik, a másik pedig a háború utáni népbíróság előtt felel az összes magyar államférfi mulasztásaiért és vétkeiért. A kettő nem azonos, nem lehet azonos, ha elfogadjuk Szapáry Sükösd által lejegyzett életrajzát, amiből ez derül ki:

Szapáry hat vagy hét évig (talán kilencig?) magyar miniszterelnök. Reformprogrammal kerül hatalomra, de programját csakhamar kénytelen visszavonni. Csak hivatalból antiszemita és németbarát, valójában nem az. A zsidóság jogait korlátozó törvényeket vezet be, de ugyanakkor betiltja a szélsőjobb oldali pártokat. Ellenzi a Jugoszlávia elleni hadüzenetet, mégis hadat üzen (1941. április 7-én). Ellenzi a diplomáciai viszony megszakítását a Szovjetunióval, de a náci Németország oldalán mégis hadba lép ellene. Ígéretet tesz arra, hogy a zsidókat nem fogják Németországba deportálni, később, amikor ezt megkerülésével mégis végrehajtják, belenyugszik. 1944 októberében, a nyilas hatalomátvételkor, a német követségen kér és kap menedékjogot (!). A háború után a népbíróság halálra ítéli, az ítélet jogerőre emelkedik, végrehajtják.

Mint láthatjuk, itt a Szapáryban legalább négy hajdani magyar miniszterelnök életrajzi adatai keverednek. Ennek a keveredésnek pedig a valószínűsége minimális, ilyen államférfit nem tudunk elképzelni. Sükösd modellje még a háború alatti magyar politikánál is sokkal ellentmondásosabb. Horthy például eleinte támogatta a Szovjetunió elleni háborút, később, már 1943-ban, kész volt belőle kiugrani; bár úgy látta, a „fegyvertársi becsület” köti a németekhez, a náci ideológiától idegenkedett, és gyakran kifakadt Hitler megszállt országokban alkalmazott módszerei ellen (pl. Lengyelországban); a nyilas hatalomátvétel

után, mint tudjuk, a németek internálták. Az őt szolgáló miniszterelnökök között két, ha nem három alaptípust találunk. Az egyik az Imrédy—Bárdossy (opportunistá-bürokrata-fasisztoid-elitista), a másik a Teleki—Kállay (konzervatív-patriarchális-régi horthysta) típus; még Sztójay Dömét és Lakatos Géza tábornokot is el tudnám helyezni a két típus között, illetve körül, de ezt sem történelmi szerepük, sem a Szapáry-öntvényben szereplő elemek összetétele nem teszi szükségessé. Mármost egy tény minden, a körülményeket ismerő, ember előtt világos kell, hogy legyen: ha valaki Imrédy módján csinált karriért, nem viselkedhetett Kállayként és viszont; Teleki Pál erkölcsi gesztusként öngyilkos lett („szószegők lettünk”), Bárdossy ezzel szemben Kassa még ma is vitatott bombázása után nyugodt lélekkel üzent hadat az összes nagyhatalomnak, mondván, hogy úgylis a németek nyerik meg a háborút és akkor az lesz jobb helyzetben, aki buzgóbban segítette őket... Nem akarom példaképnek megtenni sem Telekit, aki tragikusan ismerős alakja a rossz és még rosszabb lehetőségek közötti választásra kényszerítő magyar történelemnek, sem Kállayt, aki „hintapolitikájával” lehet, hogy mégiscsak megmentette vagy százezer ember életét — elég az, hogy még a háborúba belépett Horthy-rendszeren belül is volt *egy vagy-vagy lehetőség*, s aki ez egyiket választotta, azt nem lehet a másik miatt elmarasztalni, illetve egy bizonyos pontig talán lehet, de azon túl már nem. Persze Kállay Miklóst is lehet opportunizmussal vádolni, és ha nem távozik külföldre, talán felelősségre is vonják, de nem mint háborús bűnöst, hanem mint olyan politikust, aki „falazott” az igazi bűnösöknek. Bár az is igaz, hogy mialatt katonailag támogatást nyújtott Hitlernek a Szovjetunió ellen folytatott hadjáratához (tudjuk, milyen eredménnyel), 1943-ban az ő miniszterelnöksége alatt indult vizsgálat az újvidéki tömeggyilkosok ellen, és született a bűnökkel nem adekvát, de mégiscsak, bírósági ítélet...

Látszólag jó messze kerültünk Szapárytól, de talán mégsem. A kérdés, amit vizsgálunk, két részből áll: a történelmi hűség és a művészi igazság bonyolult és egymásra kölcsönösen kiható problémájából. Nem kérjük, nem is kérhetjük számon az írótól a teljes történelmi hűséget, de minél újabb kori (tehát tanúvallomásokkal összevethető) a téma, annál érzékenyebben reagálunk a tévedésekre, anakronizmusokra, vagy arra, amit annak vélünk. Meddig terjed hát az író szabadsága? Interpretálhat történelmi tényeket vagy alakokat a saját, egyéni felfogásában, s ez jelentősen el is térhet a kor vagy a „hivatalosok” felfogásától, de csak akkor, ha egy elég tágra értelmezett valószínűség határain belül marad. Hogy egy más területről, a filmművészetből idézzek példát, Jancsó „Szegénylegények”-je nyilván eltér számos mozzanatában a Ráday-féle betyárirtás történelmileg hiteles körülményeitől, ez azonban a film lényegén nem változtat. Jancsó másik filmje, a „Még kér a nép...” viszont csak ürügyként használja a múlt század végi aratósztrájkot ahhoz, hogy abból forradalmi jelszavakkal megtűzdelt, dekoratív film-balettet kreáljon. Az utóbbi film anakronizmusai kirívóak és kihívóak: Jancsó ráerőszakolja saját zavaros jelképeit egy helyzetre, amelyhez ezek a jelképek történelmileg nem illenek. Nem éppen vonzó látvány az, amikor valamilyen okból a művész *happeninget* rendez — a történelemből.

Ennyire Sükösd nem vetette el a súlykot; nála, mint előbb mondot-

tuk, a probléma abban áll, hogy jóllehet az alapvető történelmi tényeket és hátteret megtartja, ehhez — Szapáry életrajzában — olyan másodlagos tényeket teremt, amelyek ütköznek az elsődleges adatokkal. Matematikai hasonlaltal: levezet, de végül is rosszul vezet le egy érdekesítő és bonyolult egyenletet, mivel egy ponton rossz számmal helyettesített be.

S itt merül fel a művészi igazság kérdése. Mit tud meg a „Vizsgálati fogság” című regényből a háború alatti Magyarország helyzetéről egy 1945 után született, tehát ma húsz és harminc közötti fiatal ember? Hogy a magyarok ki voltak szolgáltatva a németeknek, s ezen még a legügyesebb akkori politikus sem tudott változtatni? Vagy hogy Szapáry jót akart, csak felettesei nem hagyták, hogy végrehajtsa reformjait, a németek pedig kihasználták és becsapták? Hogy a volt miniszterelnök kivégzése merőben jelképes, vagy hogy ő a bűnbak („az egyén bűnhődik osztálya vétkeiért”), akit nem azért büntetnek, amit megtett, hanem amit elmulasztott megtenni? Mindegyik feltételezés *így* leegyszerűsített, mert ebből a történetből csak leegyszerűsített következtetések vonhatók le. Ilyenek, mint: kis ország vagyunk. Nehéz geopolitikai helyzetben. Erős nagyhatalom-szomszédainkkal együttműködni általában szükséges, de nem mindig hasznos. A cinikosság ugyanis balekságot eredményez, a balekság nemzeti katasztrófát és előidézőjének kötelet. Őrizkedjünk tehát az önáltatástól. De a Sükösd által Szapárynak kijelölt, meglehetősen szűkös mozgástérben ezt a szerepet önáltatás nélkül nem lehet végigjátszani. *Nem is játszotta végig senki.* S itt visszajutunk a történeti hűség és művészi igazság összefüggéséhez — bár Szapáry dialektikusan szemlélt, lényegében mégiscsak kítőmött-kipreparált figura a képzelet múzeumában, amire a tanító bácsi rámutat pálcájával: látjátok, gyerekek, ilyen volt egy magyar (kelet-európai?) államférfi a század negyvenes éveinek első felében.

A regény a fiatal néppügyész Szapáry kivégzése utáni belső monológjával zárul, amibe ügyesen bele van fűzve Veessenmayer volt német követ 1943-as jelentésének egy, a magyarokat, enyhén szólva, becsmérlő részlete, Magyarország „tegnapi bizonyítványa”. Néppügyészünk úgy véli, ezzel a kivégzéssel befejeződött a régi rendszer bűnöseinek felelősségre vonása és az útból való eltakarítása: „Rám bízott, időszaki munkámat elvégeztem, vétkezett, megbüntettem, ő volt az utolsó... Ellépek teste, öröksége mellől, rendet csináltunk.” Mondja ezt 1945 decemberében. Lefegyverző ez az optimizmus, de mint tudjuk, teljesen indokolatlan. A néppügyész idézett szavait csakis jelképesnek kell felfognunk, jámbor óhajtnak. Nem Szapáry volt az utolsó, öröksége mellől sem lehetett csak úgy „ellépni”, s ami az új rendet illeti, az ötvenes években hányan sóhajtottak fel József Attila szavaival: „Én nem ilyennek képzeltem a rendet...” Mégis, Sükösd kísérlete bizonyítja, hogy közel harminc évvel a háború befejezése után már meg lehet próbálni a régi Magyarország elrendezését a fejekben; meg lehet próbálni az akkori vezetőréteg gondolkodásmódjának, tévhiteinek, félelmeinek, reményeinek és történelmi kudarcának művészi eszközökkel való ábrázolását.